

و اول فصل است

و خالق زمین و آسمان و قسم مرا بر تو مقدم داشت - چاشیکرمی فرماید و النهار اذ تجلی - و اللیل اذ انغشی - (۲) روزه رمضان که ثواب آن بی پایان است - هر روز دارند نه بشب - هم چنین حج به روز نموده شد - (۳) از مسرت عید آید - عرفه و عاشوره همه به روز متعمم میشوند - (۴) وقت برخاستن موسی از قبور روز باشد نه شب - هم چنین وقت ظهور آدم علیه السلام روز بود - بوم و خفاش و جنات و دیو در وقت شب دلیر می گردند (۵) ترا تعلق به خاک سیاه و مرا به خورشید است - من مثل روشنی آتش و تو محسوم تاریکی و ظلمت هستی من باعث رونق آفاق و تو موجب زشتی آن - رنگ اسلام و رنگت رنگ کفر وارو - من جامه شادی در بردارم و تو جامه غمی داری - چهره تو مثل چهره حبشی است - پس ترا به حسن چه نسبت سیاه و خیل سیارگان بوقت طلوع مهر بر آسمان منمزم کرده - اگر رخ خورشید زرد است عیبی ندارد - زیرا که دینار هم رنگ زرد دارد و حال آنکه به قیمت از درم که رنگش سفید است بهتر است ماه تو از خورشید من اقتباس نوزمی نماید - اگر ماه تو سریع الحرت و خورشیدم بطی السیر است مضائقه نیست زیرا که فاصد و الطیجی قدیم از شاد سبکتر نهند - تو میدانی که از هیچ نماز فریضه که به روز و شب او آورده شود بدین سبب که بر تو فضیلت دارم - تو موجب افزایش خرابات و سبب گنجایش ظلمات هستی - ترا گوشه حرمان و درد عصیان می گویند - وقت خواب غفلت هستی چنانچه "النوم اخ الموت" - و معاون و محدود و ندان تا بکار - در هر زمان بد کردار هستی - فاسق و فاجر و پرده ظلمات تو دلیر و شیر می گردد - مرغ هوش از نفس جسم چنان پروا می کند - که جسم بی عین و حرکت مانده مثل مرده می نماید - بیماری از تو تکلیف بسیار می رسد و سیاه کار و رسیاهی تو مرتکب اعمال بد می گردد - چون متخاصمین بر این ساطع و دلائل قاطع آورده بر یک دیگر تفضل جستند - و نزاع و جدال و جنگ قتال - بدرجه کمال رسیدن حالتی بشنید و هر دو را فہماید و گفت -

تصیلا شاد است

شما هر دو غازه روئے موجودات و گلگوشه ریح کائنات هستید - جمله کار و بار جهان و آرام و اطمینان انسان و حیوان منوط بذات شماست -
متفلسفی نیست که از شما مستغنی گردد - قیمت بیل به سبب نهار و قدر نهار به سبب بیل است

شما ہر دو پہلے میزان روزگار آید۔

بعد از حدت آفتاب خنکی ماہتاب چہ قدر دل رہا معلوم شود۔ و موسم گرما و بعد از خنکی شب شکل آفتاب عالم تاب چہ قدر جاں افزا باشد و موسم سرما۔

ہم در گرما و ہم در سرما ہم در بہار و ہم در خزاں وجود شما غنیمت است۔ بل انحصار شب بر روز و انحصار نہار بر شب است۔ شمار اسامحت و مصالحت با یک دگر باید نمود۔ مبادا کہ از جنگ و جدال و نزاع و قتال شما ہرج مرج در کار جہانیاں پدید آمدہ نظم جہاں و کارگہ دوران زیر و زبر گرود۔

چہ پنجاب انتخاب بہت کشتو | قسم خورہ بخاکش آب کوثر
زہر آنکہ تا آید بہ پنجاب | دل کشمیر صدمی شود آب

کما غنیمت کہ فائدہ سالار طریقت و پیشرو راہ حقیقت است بہ گفتن اشعار مذکورہ در وصف پنجاب ہیچ بہانہ نہ نمودہ بل راست گفتہ و در حقیقت در حقیقت سفتہ۔ زہر اکہ اقلیمی از اقالیم سببہ جہاں ولایتی از ولایات دوران در خوبی آب دہوا و فسحت فضا و مناظر زیبای و مظاہر دل کشادہ سن دل گرہا۔ و مرغزار ہائے جہاں فرا و مجہاں جان باز و محبوبان دل نواز مثل آن بر روئے زمین یافتہ نشود۔ مناظر قدرت و مظاہر فطرت مثل میدان و کوہ مسار و شست و جبال و انہار و آبشار بہ آن کثرت کہ در پنجاب مشاہدہ گرود۔ مثال آن محال است رفعت کوہستان ہمالیہ و ہم چہاں برف باری۔ و آب جاری و دیگر مظاہر قدرت کہ تعلق بہ آن دارد منعلق بدیدن دارد نہ بشنیدن۔ خطہ مذکور یعنی پنجاب از کثرت انہار و دریا و آبشار آن قدر سرسبز و نشا و آب است کہ مثل آن خطہ حضرت آفریدگار نہیا فریدہ و قطعہ مثل آن چشم ستیاری ندیدہ۔ بہر سرزمین کہ نظر اندازیم از کثرت گل و دریا چین رشتہ نگاہ رنگین و بہر بوتہ کہ دست ز نیم مثل گلدستہ بہاریں می گرود۔ سبحان اللہ چہ جائے ست و لڑبا و چہ مقامی

است فرحت فخر کہ باشندگان ممالک دور دست آندہ آن را لچاے و ماولے خودی سازند
 تاریخ جہاں بر صدق این دعویٰ مشاہد صاوق البیان است۔ زیر کہ حملہ آوریان ایران توران
 و بچہ تازان عرضہ دودان کہ داخل ہندوستان شدند۔ باعث کشش ایشان ہمیں سر زمین
 پنجاب کہ سر تار گلشن شاداب ست بودہ۔ اگر قوم آریا نزل بہ پنجاب نمود اولاً ہمیں جا
 فروکش شدہ ننگ کلفت زود و دہیا شود۔ بعد ازاں عازم ہندوستان شدہ۔ ورنہ در خشک
 میدان ہائے ہندوستان این چنین گلشن بہار و گلستان پراثر موجب دل بستگی شان
 نبود۔ یا و کار ہائے تاریخی کہ بہ کثرت و عظمت تمام اینجایاقتہ شود۔ وراقلمی از اقلیم بنظر نمی
 آید۔ شہر دہلی۔ لاہور۔ ہستنا پورہ تکسلا۔ تفسیر کشف این اجمال است۔ پنجاب راہم از
 کثرت آبادی فخر تمام حاصل است۔ و باعث کثرت آبادی عمدگی آب و ہوا و روانی نہر و
 دیاست۔ آب و ہوائے این خطہ آن چہاں است کہ اگر تعریف آن شعریل گفتہ بودہ است
 خطہ پنجاب دار و آن چہاں آب و ہوا کز طفیلش مردہ صد سالہ زندہ می شود
 زیرا کہ اکثر مقامات صحت افزا مثل مری و شملہ آن چہاں است کہ مرخصان امراض مزمنہ
 بایوس ایجات شدہ آنجائی روند۔ و از سر نو زندگی جاوید می یابند۔ اعتدال آب و ہوا بیش
 بر صحت و توانائی باشندگان اثر تمام دارد۔ شجرہ شاہد است کہ در موسم صربا برودت جا نگرا
 مثل برودت کشمیر کہ داغ نہ سینہ زہر راست نباشد۔ چنانچہ ہمیں خیال را مولانا مرغی وائشہ
 می فرماید

خنک آنکس کہ در ایام سر با وریں گلشن بود گرم تماشا

پیش سبزہ زار پنجاب مرغزار ہمہ اقلیم جہاں زار و نزار است۔ چہ در بہار و چہ در خزاں
 چہ در زمستان و چہ در تابستان سبزہ زار مثل فرش مخمل می نماید۔ و قطرات شبنم بران بدان
 خوبی ریختہ کہ کسی گوید شیل از دہن گل شیر خوار بر سبزہ زار ریخت یا آنکہ در ہائے آبدار بر فرش
 مخمل سبزہ زار ریختہ یا قرص ہائے کافور یا ذرات الماس بر زمرد ریختہ۔

وردیہات و قصبات گرم بازاری حسن بمان آفری جلوہ گر و در بازار حسن شان عشاق
 دل بانہ ہزار آرزو نیاز فے سودا سودا و در دل داشتہ مثل سودایان و دیوانگان در بدر

نظر سے آئندہ چنانچہ مولانا می فرماید

بہر شہر شش بتان گرم بازار پئے سودا دل عاشق خسریار
خوبی آب و ہوا پیش باعث این شدہ کہ جوانان رعنا حسینان بے ہمتا و معشوقان دلریا
باقدر زیبا بنظری آئندہ

بہر شہر و بہر قصبہ بہر وہ پری سپکڑ جمال آرا بہانت
بہ پیش حسن ثناں دوران جنت خجالت ہاکشند و در خفایند
از ہمین است کہ گفتہ

ندیدم کشورے غارت گزتاب بخوبی ہائے حسن آباد پنجاب
خوبان پنجاب و حسینان این خطہ پاک بوصف ہوش ریاسے آن چنان مشہور روزگار
و معروف ہر دیار اند کہ مردم باشعور از نزدیک و دور این جا رسیدہ متناع صبر و تحمل از
دست می دہند۔ حتی کہ گوہر جان ہم در ہولے شان می بازند۔ قصہ میرزا عزت بیگ تاجر
بلخ و ہنجا را کہ قصار داخل این خطہ (کشور فارت گزتاب) رسیدہ و شہرت حسن سوہنی
ساکن گجرات شنیدہ مصائب و تکالیف کہ در را و عشق پیش می آید۔ ازاں دست نکشیدہ
حتی کہ آن ہر دو عاشق صادق ہم معشوق و ہم عاشق غرق در پاسے چناب شدہ شہرت عام
بقائے دوام حاصل کردند۔ ہم چنین قصہ ہیر و رانجھا ہمیں کیفیت دارو۔

راست این است کہ در داوی چناب کہ من جملہ از پنج آب است بارہی نقالے
تا شیر عشق بیافریدہ۔ سرزمینی کہ سیراب از این رود می گردد۔ مثل ضلع گجرات و جفنگ در
حسن خیزی و جان بازی نظیرے ندارد۔ ہر ذرہ خاکش ذرہ شعاع مہر مہر و پیش ہر قطرہ آبش
قطرہ آب حیات حکم زہر دارد۔ پس چون صورت حال بدیں منوال است اگر آب کوثر بنجاک
اوقسم می خورد و بیخ تعجب نیست۔ چون بتعرف آں این شعر صادق آید۔

ساکنان عرش باسکان فرشتش ہم نشین طائران قدس با مرغان بامش ہم زبان
از ماجرائے ماجرا و کنجاہ ہر کس واقف و آگاہ است۔ بہ ثبوت راستی آں داستان ہر
باشندہ آں شاہد و گواہ است۔ وجود ماجرا و کنجاہ ہم از معتدات (غنیبت) شمرودہ شود۔ بلحاظ

حسن خیزی و استعداد ادبی۔ اس دو مقام ہم باز بگہ عشاق و ادبا ہونے اندے مثل ملا غنیمت مصور
تصویر حسن و عشق و اوصاف گزار جذبات محبت و الفت و شوق وصال نہ زمانہ ماضی و نہ دور
حال ویدہ شدہ حقیقت این است کہ شامکے وہم عاشق صادق مثل ملا غنیمت بمنزل الفت
و محبت رہ سپرد شاہدے مثل شاہد ماجرا از کتم عدم بمنصہ شہود جلوہ گر نہ شدہ سبحان اللہ
تعالیٰ چہ سرزمینی است دل کشا و چہ ولایتی است فرحت افزا و چہ تعلیمی است محبت زا کہ بہ
سبب کثرت گلشن و گلزار و نہرو آبشار و اغنہ سینہ کشمیر است ۵

اے کشمیر یو و تمنا ت ز ابتدا ہر چین ولایتی سر سبز و دل کشا
گلستان کشمیر مثالی است از گلشن شاد آب پنجاب کہ بر ساحل رود جہلم و پنجاب
یافتہ شوو۔ ہم چین سیاہ آب و آب رنہاں کہ در پنجاب بنظر می آید۔ آں چناں بے مثل
و بے بدل کہ دل کشمیر ہم آنرا دیدہ بے دل گردو۔

راست این است کہ رود بہت (جہلم) و پنجاب کہ از کوہستان کشمیر بہ ملک پنجاب
می آید خراجی است کہ کشمیر بہ پنجاب می فرستد۔

اگر ساکنین بہشت ہم خواہش آمدن بہ پنجاب دارند داخل استعجاب نیست۔ زیرا کہ
در آنجا مثل وادی پنجاب و طاس راوسی کجا بچوائے ۵
بدہ ساتی فے باقی کہ در جنت نخواہی یافت کنار آب رکن آباد و گل گشت مصلاے را
سر زمین پنجاب مظر اولیا و اقطاب بودہ سر آمد سبوح اقالیم جہاں گشت چنانچہ گجرات
دہلی و ملتان پُر از مقابر نشان است۔

حُبِ وطن

(۱) ہر آن تعلق و پیوستگی کہ انسان بہ زاد بوم خود بصورت محبت و اشتہہ باشد وطنیت
یا حب الوطن کہتہ می آید۔ آں محبت محض نمی باشد۔ گزشتہ ازان نتیجہ است رفاقت ہائے
بسیار را و اثری است اثر ہائے خاص کہ از ورون پرودہ ہائے دل مے خیزو۔

یہ وطن دلپسند ماخانہ مامی باشد۔ نیز دوساں دوستان شفیق عزیزان رفیق۔ دخیر خواہان انبیا
 وایم کہ هیچ کس در جہاں با ما پیوستہ تر و ما را محبوب تر از ایشان نیست۔ امید رنج و مشاومانی ما
 بہ جہاں وطن وابستہ است۔ مٹو ہائے نجر و گلہائے آرزو از بر نخل جہاں بر می صمیم خیالش
 ہر لحظہ بہ سویدائے قلب جائے گرفتہ۔ چہ از آب و گلشن آفریدگانیم بہ نجات نسیم آن شگفتہ ایم۔
 بزبان ما از خمیر خاکش برآمدند و میان زمین آن فرود افتند۔ تو گوئی بر ہمہ روئے زمین ما جائے
 نئے مینم کہ ما را زیادہ عزیز و گرامی تر از اں باشد۔ این است کہ در سیمہ انسان محبت وطن جوش
 زن مے ماند۔ ہمیں محبت است کہ بواسطہ آن کو شک بادشاہ و کلبہ و رویش بے آسیب
 است ہر رسم و آئینے کہ در ملک خود جاری و رواں است ہر چند فرسودہ و کهنہ کہ باشد
 بہ دل ما چسبیدگی تمام وارد۔ چیز ہا کہ اکثر پیش نظر مامی گزرد و ما بدان خود گرفتہ باشیم۔ محبت
 بدان لازم است ہر برگ و نوائے ما ہر قدر کہ از قدر و منزلت بے برگ و نوا باشد ما گرامی است
 آن سر پر و صندلی کہ گاہے پد بران جلوہ مے نمود۔ و چرخہ کہ گاہے ما و اں را مے گماشت
 اگر چہ بہ کھنگی و فرسودگی بوسیدہ و از ہم ریختہ باشد بہ نگاہ داشت خاص می مائیم کہ گاہے
 نشنگاہ با دوست افزایہ مالک بود۔

(۲) این ہم باید فہمید۔ تنہا تحریکے کہ از بر مے حب وطن باشد و طبیعت گفتہ نئے شود۔
 زیرا کہ اں چیزے دگر است۔ کہ فرائض و شرائط اں خیلے دشوار گزار و مشکل است و عہد پرانی
 از اں ہم کار آسان نیست۔ اثر و نشان اں محبت این است کہ تا تو انیم در ترقی و عروج ملک
 خود نگ و دو کنیم۔ و ہم چنین ہمہ قوتہا و لیاقت ہائے خود را در محو و بے نشان کردن چنین
 امور صرف نمائیم۔ کہ آزار ملک ما در اں باشد۔ ہر کس می تواند کہ بخش خود و دین کار بہمارک
 بروش خود گیرد و حقیقت ادا کند۔ از نفس خود برائے دیگران نمونہ برانگیزد۔ کہ تلاش و پیش
 گیرند۔ باید کہ خیر خواہ اں کساں ہمہ باشد کہ بالائے سرش عنان حکومت و دوست داشته باشند
 بلفظ دگر فدا کار و وفادار حکام خود باشند۔ بہ قوانین و آئینہ ہائے ملکی و ملی خود بکلی تن در بند ہد
 و تا بتواند آداب و اطوار را ہم نگاہ داشتہ و دستور العمل ملکی را بگردن خود گیرد۔ یعنی اطاعتش
 ہر چہ تمام تر سجا آورد۔ و گرانیکہ کوشش نماید تا سعی اں مفسدان و کاراں مفتریان کہ دائر فساد

و تخم عناد و پکشت نزار قلوب طبقہ جبال می افشانند۔ باسے نیا و رسو و سوئے نہ بخشند و بے نیل
 مرام بر اعقاب خودشان برگردند۔ و گرانیکہ جان خور را بدیں ہم گردارود۔ کہ آن فتنہ پر وازان را
 کہ بہ چیرہ دستی خود می خواہند تا در محاصل و خراج نقصان راہ یافته موجب زوالی نظام شویم
 بتند ابیر خود چنان در افشار ہا بہ بند و سر بزوانہ نشانند کہ باز گرد فتنہ ایشان بر خاستن نتوانند۔
 در آسودگی مردم و در امن و انصاف ملک پیوستہ اعانت نماید۔ علاوہ بریں خود را در ترقی
 علوم و در اصلاح اخلاق میان ملک خود ہوارہ پرداختہ دارد۔ این دو امر از فریں چنان است
 کہ آدم از ہر کدام رتبہ و طبقہ کہ باشد بہ مادہ آن ملک خود را فائدہ استوار و رفاہیت پائدار
 سے تو اندر ساینید۔ الا ہمہ شرائط را کہ ذکرش بالا رفتہ ادا آنکس سے تو اند کہ ملک را
 فدا کار حقیقی یابند۔

(۳۴) صاحب دے انفرنگیاں می گوید: دریں روز ہا غوقائے حب الوطن و جو شہس
 وطنیت کہ بر پاپاست سولے ننگ و صلگی و تعصب چیزے و گرنیت کہ مردم آزاد و رنگ
 کرزی قومی۔ قدرت ملی و ضد باہمی بروئے دہند۔ وطنیت در اعمال شان بنام ہم یافتہ
 نئے شود۔ الا آنکہ بہ حرف ہائے عجب و تکبر و کلمہ ہائے ریا و نمائش خلق خود سے درند و مغز
 مردم سے خورند۔ گاہے برائے استمداد و اعانت دادیلا کنند۔ گاہے سرود ہائے قومی سے
 سرایتد۔ گاہے علم آزادی بردوش می وارند۔ وقتی بد کرداری ہا کہ بعلاج درست فتنہ و
 ریجھا و مصیبت ہا کہ رفت و گزشت ذکر آن ہمہ بہ تکرار کردہ می شود و سرود آں سرودہ۔
 ملکہ کہ وطنیت آن را این حال باشد۔ ما جرم مورد لعنت ایڑوی خواہد شد۔ غائتیش چنانکہ
 از برائے خیر خواہ شدن ملک و ملت یک این صورت بدہست راست ہماں طور یک
 صورت نیک ہم بہست و آں اینکہ انسان چنان کار ہائے خوب بکند کہ بہ آں ملک طاقتور
 سرفراز و بلند اقبال بشود۔ دریں راہ فرض خود را بہ راستی۔ درستی و دلیری ادا نماید۔ روز ہا
 را در ویانت و امانت بہ شب معراج برساند و شبہا را در توسط و اعتدال بہ سحر گاہ کمال
 سرا بخاند۔ ہوارہ انزول بخواہد موقع ہائے خوب از برائے عروج ملک او نماید۔ و گراہینکہ
 نگزارد کہ مردم را و گراہین ملک از یاد برد۔ یعنی آں پاستان ہوا خواہ کہ دوزبان پیشیں

جہت بزرگی ایشان بہ آفاق رسیده و پیش بنیاں کہ برائے مذہب و آزادی خود مصیبت
ہائے کلاں۔ رنج ہائے بیکراں و جفاکشی ہائے گراں بروش جاں برداشتند و سریشان
سرموئے نمانید۔ ایشان عظمتی و عزتی بدست آوردند۔ کہ نقش آن صفوہ روزگار گاہے محو
نخواہد شد۔ نیز قوم خود را زندگی و حریت و بہ قوانین و دستور ہائے آزادانہ زندہ بے پایاں
و عوائد نمایاں اکتساب فرمودند۔

(۴) حالت انسان از حالت نباتات دیگر کون است۔ نمی شود کہ انسان بہ تروتازگی و
شادان یا بہ سببری و گندگی بزرگی و عظمت یا عزت و وفار حاصل بکند ہمیں طور حال اقوام
است کہ اقوام بہ زیاد شدن تعداد مردم عظیم الشان نمی شوند۔ چہ کثیر التعداد شدن چیزے دیگر
است۔ و عظیم الشان شدن حال دیگر۔ این خطائے است از غلط فہمی زائیدہ کہ در فہم
ہائے بعض مردم مرکوز و جاگیر است۔ کہ قوم کثیر التعداد را عظیم الشان می گویند۔ فی الواقع کہ
پیش قومی ملکی باشد خیلی طویل و عریض کہ آبادانیش ہم کم نباشد۔ الا آن قوم از عظمت حقیقی
تہی دست باشد۔ یونان چنداں ملکہ کلاں نبود۔ عاصمہ آن کہ اینحضرت نام دارد در آبادانی
ہم قابل توجه نبود۔ الا آن قوم علوم و فنون و در فلسفہ و حکمت و در فداکاری و وطنیت چہ قدر
عظیم الشان بود۔ پس چہناکہ تنزل قومی را سهل انگاری۔ سستی۔ غرض پرستی و بدکاری افراد
مادر و پدر است۔ راست ہمیں طور ترقی و عروج قومی از محنت مستعدی۔ راست کرداری
و درست اعمال افرادے زاید۔ مانجوگیر شدہ ایم۔ کہ اکثر اوقات ہدی ہائے جماعت خود را
نوجہ بر زبان و ایم و نمی تمسک کہ آن ہدی ہا نتیجہ است کہ مفدماتش بد اطواری ہائے زندگی
ما است۔ از برائے وقع این معائب ما قوانین و اصول را بہر قہ طرح نومی اندازیم الا اسباب
خرابی و بصورت دیگر پیدا می شود۔ خلاصہ مافی الباب اینکہ رخنہ قومی گاہے اصلاح پذیر نیست
وزخم قومی را اندال بہرگز صورت نہ بند و تا آنکہ افراد و حالت رو بہ ترقی تبدیل نشود۔ خیر خواہی
حقیقی و حق ملک و قوم خود نہ صرف این است کہ قوانین و آئین ہائے آن تبدیل کردہ شود
یا ترمیمی و زان رو۔ بل این است کہ کار ہائے بے غرض و آزادانہ بہ قیود و احوال خاص
سراجم وادہ شود کہ بواسطہ آن دیگر مردم را ہم برائے بلند شاہ و سرفراز گردیدن رغبت

نام و توجہ مالا کلام درویل و دماغ بر خیزد۔

۵) بہر حالت و بہر امر بریں موقوف است کہ آدم بر نفس و جان خود چہ طور حکمران و متسلط است۔ این امر غیر متعلق است و توجہ را ناقابل کہ بران کس در ظاہر حکومت دیگران باشد۔ آنکس چنداں غلام و بندہ نمی باشد کہ بر سر آن بادشاہی عظیم نشان جاہر و قاہر حکومت و اختہ باشد۔ بل غلام و بندہ آنکس می باشد کہ بر سر آن دیو جہالتی اخلاقی۔ شیطان غمخیز و ابرمن بد افعالی سوار شدہ باشد۔ محقر اینکہ اقوامی کہ نفس خود را غلام و بندہ شدہ می روند۔ ہرگز نمی توانند کہ بہ مجرب و تبدیل علم برداران حکومت و ترمیم قوانین و آئین ہا آزاد بشوند۔ تا آنکہ دریں گرداب مغالطہ افتادہ تر دامن اند کہ آزادی بر حکومت موقوف است۔ چنانکہ ممکن نیست کہ این چنین تبدیلی ما از ہر کدام قسم کہ باشد یعنی خواہی تبدیل حکومت۔ خواہی ترمیم و اصلاح قوانین ہی فائدہ بہ بخشد۔ اثر عملی آن تبدیل ہاست ہماں طور و ہماں قدر باشد کہ قصا ویر میان تبدیل سحری گردش می کند۔

۱) ہمہ قوم ہا بہ افعال و خیالات چند در چند کہ از مختلف نسل ہائے انسان بر خیزد توام وجودی گیرند۔ بہ صبر و استقلال و محنت و جفا کشی مردمان ہر طبقہ و رتبہ از کشتاورزان و پڑہندگان معاون۔ حکما و مدبران ملکی نتیجہ اہم برمی آید۔ پسینیاں نتیجہ ہائے انکار پیشینیاں را حسب وقت و زمانہ ترقی دادہ ہر گام پیشترک زدہ بہ۔ اسج اعلیٰ می رسانند۔ ہر گاہ کارکنان و کارپردازان پیاسپے و عملہائے خود کو ششش کنند۔ نتیجہ اش این می باشد کہ در مادہ علوم و فنون و کسب معاش گوژہ انتظام و باقاعدگی پیدا می شود۔ پس بہ اقتداء روش فطرت و طریقہ قدرت نسل زندہ (موجود) وراثتی عظیم از بزرگان خود می یابد کہ بہ محنت و علم و ہنر ایشان در وجود آمدہ بود۔ ظالم است کہ آن وراثت ما از رنگان بدیں عرض می گیریم کہ آن را افزودہ نہ کم کردہ۔ بر نسل آیندہ بسپاریم۔ والسلام بالاکرام۔ فقط۔

ابرو باران

۱- قانون قدرت کہ بران انحصار ابرو باران است۔

۲- ابر چہ باشد و چگونہ پیدا شود۔

۳- چساں می بارد۔

۴- فوائد باران۔

(۱) قانون قدرت کہ بران انحصار ابرو باران است۔

(۲) منع صداع مطلق و حکمت حکیم برحق بریں سائر و دایر است کہ اگر طرف پُر آب

بر آتش نهند آب می جوشد۔ لابد بخیر پیدا شود۔ و سخارات مایہ بصورت و خان بر خیزد
و متصاعد باسماں گردد۔

(۳) چون سخارات مایہ را برودت ہم رسد باز بصورت اولین عود کند۔

(۴) چون مادہ مایہ کسوت لطیفہ و دخانیہ را از تن جدا کردہ بہ محلہ کثیفہ ثقیلہ ملبس گردد

قیامش بخلا بواسطہ کشش ثقل محال گردد۔ لاجرم روسے زمین نهد و فروریزد و ہنگام گرفتار
از ہوا قطر اش شکل مدور اختیار کند۔

(۵) ابر چہ باشد و چگونہ پیدا شود۔

سنت اللہ مذکور را مد نظر داشتہ باید دانست۔

کہ قادر قیوم بہت آباوئے عالم سفلی کہ دست بخت عالم علویست از جا ہائے نمناک

و نشیب و مغاک و جوئے و آبگیر و آبشار و غدیر و دریا و بحر و چشمہ و عیون و غیر ہم ہر جا کہ اثر

از آبے باشد بجزارت و تازت بختاب شکل و خان مایہ بصورت سخارات مایہ اختیار کند و بہت لطافت صعود

باسماں کند و از تلام ریاح و توج ہو ایک جا ہم آید۔ و صورت خیم و ساہبان زیر آسماں تزیین کند

شود۔ پس را در فارسی ابر و عبرتی سخاب نامند چون اجتماع کثیر گرد و ابر سیلے ہر کویہ و ان بنظری آید و بریں

ہنگام اگر بادے وزد کیفیت عجیب و منتظری عزیز پیدا کند۔ از توج باد خشکے اشی را کہ

باہتر از می آید چنان می نماید که صوفیان سبز پوش و دوش بدوش بپوشانند و شانه خاکی چون
 بوجه آمدن آند و از تماشاخانه سبز زار و نظاره گل و گلزار سردر سے در خاطر و نوسے و برہر
 جلوہ گر شود۔ و چارہ بجز اعتراف بہ اس صنایع صانع ازلی و اقرار احسان عطائے لم یزلی بنظر نے
 آید۔ سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید شعر

نعمت بار خدایا نہ عدد بیرون است شکر انعام تو بہ گز نکتہ شکر گزار
 گاہے از تصادم قطعات ابر غلیظ برق سے تابد و رعد می غر و صائغہ کہ زمین سے
 افتد نباتات و حیوانات را سوخته خاکستر سیاہ می سازد۔ پناہ بخدا۔

(۱۱) باران چہاں می بارد۔

۱) چوں عروس آفتاب بہ حجاب سحاب محبوب گرد و تابش پوشیدہ شش و کم شود۔ لابد
 شکل پدید آید و حکم قانون قدرت ابر کی مجموعہ و خان مایہ بود چوں متاثر از اجزوت شد۔ انتقال
 بصورت موعودہ مایہ نمودہ روئے بتقطیر نمد زیر اگر اس حالت کثیفہ مایہ نسبت بہ لطیفہ و خانہ
 نقیل باشد لاجرم باسجداب کشش ثقل عاید بزہیں گرد و قطرات بوقت عبور از ہوا در شدہ
 فرود خفتن گیر و ہمیں ریزش مسلسل را باران و بارش گویند۔

و این آب مقطر قبل از رسیدن بزہیں بنایت لطیف و بے کیف رنگ و بو و طعم
 باشد اکثر الناس این آب مقطر بزہیں نارسیدہ را بطرف بلورین جمع نمودہ با ویات بکار برزند۔
 و نامت مدید و عرصہ بعد بیچ تغیر باورہ نیاید ہمیں آب است کہ از دربار گوہر بار بوبیت خلعت
 اعجاز رحمت و شفاورہ بر کردہ بخلق نزل اجلال فرمود۔ بحق زمین مرورہ اعجاز سبحانی نمودہ بہ سبزہ
 و سنبل و غنچہ گل زندگانی بخشیدہ مایہ و ارجیات حیوانات گردانید۔ چوں قاور مطلق و خالق برحق
 جوہر تواضع و انکسار و طبیعتش و دلچیت نہادہ بنا بریں ہوا رہ سطر خود ہوا و اشته باشد روئے
 بزہیں پست نہادہ در آگیر و غدیر و غیر ہم جمع مانند و اکثرے انزال دروں زمین منجذب گردو
 کہ باز بصورت چشمہ سر بر آرد۔

و آنکہ باز از تابش آفتاب صورت بخارا اختیار نمودہ صعود باسما و نماید و ہمیں در مسلسل
 بیتا آنکہ نظام عالم قائم است قائم و ثابت ماند۔

(ب) انقلابات دیگر کہ درخسیر مائے رو نماید۔

پہوں برودت متجاوز از حد معینہ مذکورہ کہ دخان ازاں شکل آب پذیرفتہ بود بدو رسد
 و درجہ حرارتش فروتر از نقطہ انجماد گردد۔ قطرات باہم گریختہ شدہ شکل غلولہ بلورین منجمد
 گشتہ میرزد ہمیں ریزہ ہائے سخ بستہ را تگرگ و ذراتی گویند۔ گاہے ایں ریزہ ہائے بلورین
 خوردک باشد کہ بیچ ضرر سے بہ کشت ذرات ہائے انباشاں نمی رسد۔ بلکہ گاہ گاہ مفید ثابت می شود
 الاچوں پارہ ہائے کلاں ہم شدہ فروریز و آفت عظیم برپا کند۔ در حق حیوانات و نباتات حکم غضب الہی
 وارد و گاہے چوں پارہ ہائے ابر را برودتہ شدیدے ہم رسد۔ قبل ازیں کہ کسوت آبی در بر کند
 بہاں صورت منجمد گشتہ بوجہ ثقالت بچونپہ مندوف بزمین رختن میگرد و ہمیں برف است کہ
 ممالک سرد بر تو ہائے کلاں تہ بہ تہ مثل کوه ہائے پیدا آید۔ و بر کلاں کوه ہائے اسود کو ہے امض بچو
 تو وہ بلورین جلوہ گر شود۔ و در آغاز فصل بہار چوں حرارت برودت آمیز و قاتل آفتاب نیز تر
 گردد باز شکل آب اختیار نمودہ و با بادانی نمد۔ بیدل سے

ہو ابر برگ گل تمکین شبنم سے کند حاصل نگاہ شوخ ماہم کاش برودت جیا گرد

۴۔ فوائد بازاں۔

فوائد بازاں بے حد و عدت کہ در حیطہ تحریر تنگجی دور احصار شمار نیاید۔ رحمت حق است
 بحق تندرمتاں و شفا بہ بیماریاں و آب حیواں بزمین مروہ و ناسے پر انگبین بے نے شکر سپردہ فوارہ
 بے ایں آواز۔ مایہ بحر و کان۔ وایہ نخلستان۔ حیات ہر ذی حیات بدو پیوستہ و رشتہ نمو گلبن
 بدو بستہ۔ گوش گل را در است و دہن غنچہ پر زداست۔ گوہر بدریا بخشیدہ و جو اہر بہ معاون
 سپردہ زر بیزی گل و مشک بیزی سنبل ہمہ از برکات ازیں مایہ حیات است نیز نگی گل ہائے
 رنگین و شیرینی مہوہ ہائے شیریں ہمہ از فیوض و کسوت ہر گل بہر شاد و خوش زر کف و ہر غنچہ بہت
 فدائے سرش سر کف است۔

نصارت صحاری و کوہسار و جولانی و رقاضی آبشار و ودانی جو تبار ہمہ از برکات مواہب

باران رحمت است کہ ہمہ را بہر جا بکمال رسیدہ نہ از مرلبہ روئے کشیدہ نہ افستی بگلشن در زبیدہ و نواز
 سنگ و آہن و امن چیدہ نہ از ریاض و جہاں بوسے لے شمیر ہ

باران کہ در لطافت طبعش غلات نیست در باغ لاله روئد و در شورہ بوم خمس
 نیشکر کہ پراثرش است از دست و تلخی و تلخ کامی خرزہ ہر ہم بد دست بلکہ مایہ طعم آتلخ و
 شیریں ترش و کمین خود ہمہ اوست گمے در کسوت نورانی جلوہ نماید گمے لباس ظلمانی پدید آید
 کاہے قبائے قلمکار در برگاہے کلاہ زرکار بر سر میوہ ہائے گوناگون و گل ہائے بوفلموں ہمہ
 از شجرات باران است۔ جائے مطہ برف و جائے ترالہ شکر است۔ وقتے بصورت لالہ
 اہدای برنزش زہرین پریشان و وقتے بشکل سبک مروارید تا بدارچوں آویزہ گوش حسینان
 بختار برگ گل آویزان است۔ الحاصل کیفیت مناظر و مظاہر موجودت کہ در مطاوی اوراق
 کائنات منظوری است۔ بفرماید۔

داناں نگاہ تنگ و گل حسن تو بسیار گل چین بہار تو ز دامن گلہ وارو

پہ سخنیر و تقریر در گنجید۔ مرزا بیدل رحمۃ اللہ علیہ می فرماید

بکمال خالق انس و جان نہ زمین رسید نہ آسمان بصدف کسی چہ در نشان ز حقیقت کہ آفرین

دگر

سفر

تا بیدگان خسانہ در گردی ہرگز ای خام آدمی نہ شوی

برو اندر جہاں تفرج کن پیش از ان روز کہ جہان سوی

”فکر ہر کس بقدر ہمت اوست“۔ اگر ایں قول متداولہ را عکس نہند۔ بدیں امر خوب
 صادق آید۔ کہ انسان جملہ حیوانات فکر بلیغ دارد۔ ازین جہت ہمت او نیز بالاتر گردد۔ و چون
 طیور و وحوش و دواب اک قدر بہ علم بہرہ دارند کہ واقف ضرورت ایشان است مثلاً تربیت
 بچکان جتوے نوراک وغیرہ و ان ہم خالق بیچون مقرون بہ پیدایش ایشان مجبوراً عطا کردہ
 مگر چون دائرہ احتیاج انسان محیط عالم است و تمناش تا دم و پسین باقی ماند۔ بنا بریں او محتاج
 است۔ علم کانی را و تجربہ دانی را و ایں از روی حکمت ہویدا است۔ کہ انسان مدنی بالطبع
 یعنی نبی نوع انسان محتاج یک دیگر است۔ نہ او صرف برائے تزویج جیرا کہ ایں ضرورت

نسل حیوانی ہم دارد۔ بلکہ زندگیانی آرام سپر کردن و مصائب یک دیگر را کم نمودن محافل عیش
 و نشاط و مجاہد طرب و انبساط سوگداری و اعزاز اداوری الغرض کار سے نیست کہ بجز مصائب
 و مخالفت سرانجام پذیرد و چون آدمی زاوہ خلیفۃ اللہ است۔ لازم است کہ او از علوم کلی
 واقف باشد و از مضامینات و نواجیات باخبر و از متعلقات خودش نیز واقف شود۔ چون از
 خطور و مضار خود ہما تم ہم آگاہ باشد واجب است کہ انسان نہ صرف از صعوبات حال رہائی
 یابد بلکہ بصورت حفظ مانع تدابیر دفع تکالیف مستقبل بیندیشد۔ و او کہ در بحر و بر و کوه و
 وادی سکونت پذیر است۔ دور دریا ہما ز رانی می کند و بر باد طیارہ پرانی محتاج علم نواجیات
 و مضامینات خود است۔ و چنانکہ پیشتر مذکور شدہ کہ ہمت حضرت انسان بقدر فکر او ہستند۔
 و چون فکر از سائر حیوانات بلوغ دارد۔ ازین ہمت ہمت او نیز بلند تر باشد و چون ہمینہ ضرورت
 وسیع است۔ بلکہ وسیع تر۔ ازین ہمت واقفیت و علم او نیز وسیع تر باشد۔ و چون واقفیت
 اشیاء بجز اثباتی طلب داشتہ نماند حقیقی حاصل نمی شود۔ و بدون تجربہ و مشاہدہ آن این چیز
 حاصل شدن ممکن نیست۔ پس لازم آمد کہ انسان را برے بود و باش و سامان معاش خود و
 بہر رفع حاجات و طلب علم و فضل سفر ضروری است و حکما گفته اند "البرکت فی الحریکۃ" و ترقی
 ترقی عالم در حرکت مخفی و محتجب است۔ دین ایام مغرب بر مشرق سبقت برودہ۔ اگر در علوم و فنون
 ہمارت دارند اہل مغرب اند۔ و اگر ہرست تو انین آئین سلطنت را ملاحظہ کنند۔ نام اہل مغرب
 یابد۔ کوه کنی و باد بیہمائی و صحرا نوری و سنگ فرسائی کسانیکہ نمودہ اند اہالی فرنگستان اند۔
 و بجز ہما ز رانی کردند و بر باد طیارہ را بچو طائرے پرانیدند۔ عمیق بجز انکا اہل معلوم کردند۔ و بلندی
 کوه ہمالہ پیوند۔ صحرائے اعظم را نور و دیدند۔ و جنگلات روزہ (امریکہ) را طے نمودند۔ و در
 جانب دیگر اہل ایشیا اند۔ کہ پانز خانہ بیرون نمی نهند۔ بہ زمانہ کہ سفر و سیاحت سے شروع
 مالک مغرب و مشرق بودند۔ و از وقتی کہ کابل و کم ہمت شدہ از خانہ و دو قدم بیرون نہاد
 گناہ عظیم خیال کردند۔ از علم و ہنر بے بہرہ شدند۔ فارغ البالی و خوش الحالی بہ علم و ہنر
 رونق یابد۔ و علم و ہنر بجز اشاعت و ترویج ترقی نہ پذیرد۔ و از ہا و ل تقویت یابد بصورت
 دیگر رخت اقامت ہند۔ و ارسطاطالیس گفتہ کہ علم و ہنر از کابلان بگریز و ہنر ہما

اورا حاصل کنند۔ و تمدن محتاج تعاون است و ہجر و وحشت آمیز۔ و تعاون محتاج ارتباطی است۔ و ارتباط باہمی بجز حرکت پیدا نمی شود۔ و از وقتیکہ اہل فرنگ متحرک گشتند و ساکن ایشان حاکم گشتند و محکوم و چون سفر را نظر گفتند ایشان غالب شدند و منغلوب۔ و چون دست و پا را جنبانیدند۔ گنج یافتند۔ و ما سنج و چون عبور در پائے شور را سعادت دانستند و ما کسبت و شقاوت۔ ایشان بر اوج اقبال رسیدند۔ و در حقیقت زوال زمین مانعیم۔ ہر صفحہ تاریخ اسلام از زبان حال بی گوید۔ کہ اگر مسلمان خواهد کہ در بہشت بریں رسد۔ باید کہ عالم زیریں را بغور بیند و این رائے بود پوشیدہ کہ بحر اسلام در مغرب و مشرق موجزن گشت۔ اکنون حالت اسلام در روز روشن ظاہر۔ ہمہ انبیا و اولیا و ائمہ دین و جملہ مشائخین سفر نموده اند۔ حضرت محمد صاحب علیہ افضل الصلوٰات و اکمل التجات چوں ضرورت محسوس نمودند از مکہ بہ مدینہ ہجرت نمودند و نتیجہ ہجرت بود کہ جملہ بلاد عرب را زیر علم اسلام آوردند و در ذکر حضرت مسیح علیہ السلام بہ دربارہ سفر کردن منقول است کہ آن حضرت تا بہ اقصائے ہند سیاحت نمودند و حضرت موسی علیہ السلام از کنعان تا بہ مصر سفر کردند۔ و بہ ہمیں طور جملہ دانیان و ماہران طبقات الارض سفر را وسیلہ نظر گفتند در پائے ایجاد و تحقیق و اختراع و تدقیق را وسیع کردند۔ کولمبس اگر آہنگ سفر نہ نمودی۔ امریکہ را چگونہ دریافتی و کنگ صاحب اگر پائے خود را جنبش نمی دادند حالات قطبین بر عالم بہ چه طور روشن می شدند۔ قہمان نیز سفر کرده است اگر چہ او با شنندہ نوبہ بود۔ مگر اکثر بلاد افریقہ و ممالک یورپ را سیاحت کرد۔ ابن بطوطہ شیخ سدی ہیونگ سانگ و تمام عالم گردیدہ و برائے ما معلومات مفیدہ گذاشتند و در فن سیر و تاریخ و آثار قدیمہ مایہ گران بہ افزونہ مشکور عالم شدہ نام خود را بر لوح و شہرت نمودند۔ بزرگان دین کہ زیارت قبور را روا داشتند یا مجتہدین ملت کہ حج را ثواب عظیم گفتند۔ دانستند کہ زائر را علاوہ زیارت حصول عجایب و غرائب نیز خواهد شد۔ و در بابہی مسائل مذکورہ اگر اختلاف واقع شود بہ طریق احسن فیصل خواهد شد۔ و ہر سال کہ عالمان جہان ربط بہ یک دیگری پیدا کنند۔ تضاد و تبائن در رول حج و مسائل نخواہد شد۔ و سیاحت مطالعہ صحیفہ قدرت می کنند۔ و مخلوقات بوقلموں موجودات گوناگون را می بیند۔ برائے اہل وطن نوا و بر روزگار می آرد و خویش دلو حقیقین

خود را واقفیت جدید می دهد۔ و در ملک خود ضائع و بدائع عجیب را روح می دهد۔ القصر اگر خواهد۔ وطن خود را نگارخانه چین سازد۔ و هزار ہامانی وارژنگ پیدا کند۔ در زمانہ حاضرہ می بینیم کہ اہل جاپان در نظم و نسق و اثق و ثق عالم ترقی بے نظیر کرده اند۔ و چینیان قدامت پسند کہ اہل دنیا را حقیر دانستند۔ تقلید اہل جاپان نمودند۔ شاہ ناصر قاچار والد معفور بادشاہ حال بہ نفس نفیس خود در فرنگستان سفر نمودند و بارہا در فرانس رفتند۔ آئین و قوانین سلطنت را ملاحظہ نمودند۔ و مفید شجایز را در ملک خود ترویج دادند۔ بیشک سفر سقر است۔ لیکن نہ در زمانہ حاضرہ زیرا کہ باب سفر و ذراع سیاحت آسان است بہر کہ بتواند کہ سفر کند۔ از بمبئی تا لندن بہ چند روز می توان رسید۔ شیخ سعدی در گلستان می فرماید۔ کہ فوائد سفر بسیار است و عوائد آن بے شمار از تزیینت خاطر و جہر منافع و دیدن عجائب و شنیدن غرائب و تفریح بلدان و محاورت خلدان و تحصیل جاہ و علم و ادب و مزید مال و ملکنت و معرفت یاران و تجریت روزگاران۔ چنانکہ ساکنان گفته اند۔

تا بدنگان خانہ در گروی ہرگز اے خام آدمی نہ شوی
برو اندر جہاں تفریح کن بیش از آن کہ جہاں بروی

مقاصد زندگی

زندگی اشرف الکائنات رشک حیات جمیع مخلوقات است زندگی انسان ضعیف البنیان رشک زندگی جمیع حیوانات و فرشتگان است۔ بلائکہ با وجودیکہ از آلودگیہائے جسمانی و روحانی پاک اند۔ مگر تا ہم بر کسوت انسانی رشک می کنند۔ حکیم مطلق کہ سائر کائنات را برائے حضرت انسان خلق کرده۔ چنانچہ در تورات مکتوب است۔ یا ابن آدم خلفتک لاجلی۔ و خلقت الاشیاء لاجلک۔ دلیل شرافت انسان است۔ و در کتب فلسفہ ہندوان مسطور است کہ روح آدمی بسیار اعمال نیک کردہ کہ او را جامہ انسانی عطا شدہ بلکہ می گویند کہ این ثمرہ ہزار ہا کالبد است ازین جہت زندگی انسانی گوہر نایاب است۔

و در کتب حکمت مذکور است کہ حضرت انسان را کمال بعد از پیدایش او حاصل گشت .
 و ملائکہ را کمال مقارن از وجود ایشان است . این عطیہ عظمی و مہمیت کبریٰ صرف انسان را رحمت
 شدہ خلاصہ این مقدرہ این زندگی انسانی چیزے است . گر انہما کہ بہ مقابلہ آل ہمہ عالم بیچ
 است . پس واجب آمد کہ آدمی این جنہیں نادر عطیہ خداوندی را در مصرف نیک صرف کند
 و لحہ اش بلکہ و قیقہ اش را را نکال نہ سازد یعنی اندیشد کہ او بیچ طور زندگی خود را کامیاب مے
 توان کردانید . و مقاصد زندگی را ہر وقت پیش نہاد ہمت خود سازد . و مقاصد زندگی او بہار
 شعبہ تقسیم می توان کرد . اول ترقی جسمانی . دوم ترقی اخلاقی . سوم ترقی روحانی . چہارم ترقی
 تمدنی . اکنون ما ہر شعبہ را مفصلاً تخریر میکنیم .

جسم مقدم است بر تمام فوائد . چہ جسم قیام گاہ روح است یعنی جسم مکان
 است . و روح مکین . و صاحب ناموں لوج موس گفتہ کہ جسم معبد است و روح عابد . اگر معبد
 مکدر و ملوث باشد . عابد از ریاضت روحانی دست باز کند . و از پر تو خداوندی محروم ماند . و
 انحصار دیگر ہر ترقی جسمانی است . چہ حصول زندگی و راز نیز مبنی بر جسم سالم است . و خود ہر
 لمحہ زندگی پیوستہ بہ کالبد است . کہ مائینے است غریبہ و کار گاہے ایست عجیبہ . ظہور قدرت
 کاملہ و حکمت بالغہ صانع حقیقی از صنعت مائینے انسانی است . پس جسم انسانی را صحیح و سالم
 داشتن مبنی بر افادہ مابعد است بلکہ از روی تحقیق کتب مذہبی و آیات و احادیث قدسی فرض
 است کہ ہر آدمی جسم خود را نگاہ . و در بر اصول و قوانین حفظان صحت کار بند باشد و چون سنیایا
 و علویان جسم خود را عذاب نہد چرا کہ این داخل ریاضت نیست و نہ در ریاضت ازین سوئے
 بہم رسد . بلکہ اندیشہ زیباں ضرور ہست نتیجہ اگر کسی جنبہ خود را پرورش کند . این کار او داخل در
 ثواب است . و پہلوانان ضرور مدعی پاک گونہ ترقی اند . غرض ترقی جسمانی بنائے است .
 زندگی عالم را . و اگر کسی درین معاملہ کمال اختیار کند . یک گونہ معاتب خالق بیچوں گروہ
 انسان مرکب است از اخلاق بہیمیہ و از اوصاف ملائکہ . مگر غضب و شہوت را مطیع و منتقاد
 گروانیدن و بہ اوصاف ملائکہ متصف شدن از سیرت انسانی است . و خوف و خطر غضب و
 شہوت . رنج و محزن . غبط و حسد جملہ امراض اخلاق است . و از ان اجتناب نمودن و احتراز

کرون لازم۔ اگرچہ اینجا با تفصیل طریق رہائی پر سبزی بیان نمودن مشکل۔ بلکہ مضمون را طوالت داد
است۔ مگر با بر چند نصحیح مفید گفتا کرد و بیان اخلاق را ختم می نمایم۔

(۱) صحبت نیکان۔

(۲) مطالعه کتب اخلاق۔

(۳) ریاضت بدنی و عبادت۔

۱۔ صحبت نیکان۔ صحبت نیکان جهان است که آهمن را پارس۔ کسی را که میسر آید۔ گویا
شمانے دو جہاں حاصل کردہ ہے

ہمنشین تو از توبہ باید تا اثر عقل و دین بیفزاید
و گفتہ اند

رفیقے نیک باید کردہ حاصل کہ صحبت را نشاید ہر سید دل

و از صحبت بد راں پر سبزی کردن لازم است۔ چنانچہ مولانا روم گفتہ ہے

الحذر کن الحذر از یار بند یار بد تر بود از مار بد

مار بد بر تن زند بر جان زند یار بد بر جان و بر ایمان زند

سعدی علیہ الرحمۃ فرمودہ

در صحبت رفیق بد آموز ہم چنانا کاندہ پناہ دشمن آہنہ خنجرے

(۵) گر شیند فرشتہ با دیو وحشت آموز و خیانت و دیو

از بد راں جسز بدی نیا موزی نکند گرگ پوستیں دوزی

مختصر آئینہ صحبت نیکان را از ہر کجا کہ ہم رسد۔ حاصل کند۔

۲۔ مطالعه کتب اخلاق۔ ہر انسان را باید کہ ہر روز از اوقات برائے مطالعه کتب اخلاق

مقرر کند۔ مثل اخلاق جلالی۔ اخلاق ناصری و محسنی و اچھا العلوم و گلستان شیخ سعدی۔

رباعیات عمر خیام کتب را مطالعه کند۔ و فرقان حمید و احادیث معتبرہ را نیز وظیفہ خود سازد

و ہم چنین دید مقدس۔ تو را بت و نہ پور را چہ ہمہ کتب مقدسہ مشمول بہ ہدایات سبحانی اند

۳۔ ریاضت بدنی و نفسانی۔ ریاضت بدنی اگرچہ تعلق بہ ترقی جسمانی دارد مگر برائے

نفس کشی ریاضت بدنی هم ضروری است - از بیکاری - کمالی عیاشی - خودپرستی و غیره دیگر
امراض پیدایمی شوند و مراد از ریاضت نفسانی آن است - که نفس را از افعال شیطانی باز
دارد - و خواهشات قبیح را متروک سازد و ضمیر خود را جلا داد و مگر از دنیا بعبادت و بدین
وظایف و عبادات نمودن حاصل می شود - همه روی - ایثار نفسی - فروتنی - انکساری
مفید نتایج ریاضت نفسانی اند - و قابل نمونه اخلاق آمده عبادت اگر چه داخل در ترقی
روحانی است - مگر معاون ترقی اخلاق نیز است - پس ترقی اخلاقی را به ترقی روح پیوسته
کردن امر لازمی است -

ترقی
روحانی

روح چیزی است لطیف که بچو ذات پاک نورانی از دایره محسوسات خارج است
و بواسطه مستقیم واروپه خالق البریاد ترقی روحانی منزلت است بلند از مدار سرج اخلاقی فیلسوفان
هند و یونان در فلسفه روح کمال حاصل کرده اند - مگر اهل هند برای اهل مقدونیه سبقت برده -
مشهور و متداول فلسفه حال و خصوصاً صوفیائے کرام معتقد این امر اند - که چون از انسان
پرده وونی برتیزد و فرق در خالق و مخلوق نماید - و بے ساخته انالحن گوید - پس روح انسانی که
مطلع الزار است - راحت اصلی و نجات ابدی در تبه همین وقتی حاصل کند که از حقیقت
خود واقف گردد و از اصلیت و ماهیت خود آگاهی آنگاه میسر باشد که جذبات نفسانی و وساوس
شیطانی و خیالات من و مانی را ترک کند - که صعوبات و موانع و مشکلات و خطرات اند -
حائل در راه سبحانی - مگر بر این است محنت خاص در کار است و همت بلند و بجز مدد خداوندی
عمده برای شکل - کسی که این راه پر خطر را عبور کند مرتبه اعلیٰ علیین را در یابد نتیجه
هر کس را لازم است که در ترقی روحانی هم بکوشد - چه عین حیات و ذریعه نجات همین است
از روی حکمت پوشیده نیست که انسان مدنی با بطبع است - و محتاج نوع
خود است و او را هر لحظه بچسب خود آفتد - علاوه تولید و تناسل دیگر ضروریات انسانی
اند که بجز همت یک دیگر صورت نه بندد - و به لواحقین و خویش واقارب که لزومیت خاص
دارند و مستحق سلوک خاص اند فرائض خود را نگه دارد و بعد از آن خاطر حیران را ملحوظ
دارد - و این گذشته اهل و اهل شهر را عزیز دارد - علیٰ هذا القیاس اهل قوم و اهل ملک

ترقی تمدنی

خود را وکل بنی نوع انسانی را چنانکہ خواجہ حافظ علیہ الرحمۃ می فرماید ۵
 چنان زندگی کن تو اندر جہاں کہ چوں مردہ باشی نگونید مرد
 شیخ سعدی رحمتہ اللہ علیہ ۵
 خیری کن ای فلان و غنیمت شمارم زان پیشتر کہ بانگ برآید فلان مانند
 و مثل این ۵

آینجاں ز می کہ وقت مردن تو ہمہ گریاں شوند و تو خوش دان
 قصہ کوتاہ مقاصد زندگی اجمالاً نوشته شدہ - ہر انسان را باید کہ زندگی خود را بے
 قدر و قیمت ندانستہ - عبور مراحل حیات بہ کمال خوش اسلوبی کند - تا در شاہوار ہموار ہموار
 بیکار فروختہ نہ شود و جوہر آبدار بہ پیاسے آبگینہ ارزیدہ نگردد - بقول سعدی ۵
 دنیا بدیں خریدت از بنی بھارتی است آل بد معاشرت ہمہ بیچ منے خسری
 در نہ نتیجہ این باشد کہ بجای بہشت بریں باویہ نصیب گردد ۵
 راہے بسوئے عاقبت خیر می رود راہے بسوئے باویہ کنوں بخیری
 مردی گماں مبر کہ بسہ سچہ است وزد بانفس اگر برائی دانم کہ شاطری

تندرستی

۵ از خدا جز عافیت چیسے جزواہ یک نماند است و ہزاراں مدعا
 علم و فضل رشد و عقل - نجابت و شرافت - متانہ و ذہانت - موہبات ربانی و عطیہ
 سبحانی اند - کہ موہب العطا یا و خالق البرایا بے قیمت و بے بدل انسان ضعیف البنیان
 را بخشید - لیکن ازاں جملہ صحت جسمانی کہ مقدمہ ایست - ریاضت نفسانی را و تقدیر ایست
 صحبت نفسانی را یعنی دادہ از نعمای غیر مترقبہ و از آلائے غیر محدودہ -

لذات نفسانی و روائح روحانی حاصل نہ شود - تا امتزاج جسمانی براعتدال نہ باشد
 حجت الاسلام امام محمد غزالی بدیں طور منقول کردہ کہ جسم مذیہ ایست - و نفس ناطقہ در و بادشاہ

حواس خمسہ باطنی ارکان فاضلہ و حواس ظاہری پیش کار و خدمت گزار دل وزیر عظیم و مشیر
 صدارت۔ دماغ و بیرونی الحکمت و البصارت و شراش و درائید و اعصاب و عضلات
 افواج و عساکر و دم و منی و خزینہ وافر اگر خزینہ بسیار است کار سلطنت خاطر خواہ۔ و اگر کم
 نظام حکومت بر باد و تباہ و این گنج بجز غذا پیدا نمی شود۔ و غذا را معدہ تحلیل می کند۔ و او
 محتاج عمل نفس است و نفس بجز هوای تازه و غذای عمدہ صورت نہ بدو۔ و این کار
 نفس ناطقہ انسانی است۔ کہ مشورہ وزیر اعظم انتظام حکومت را قیام و نظام بخشد۔ الا اگر
 ازین عملہ یکے ہم مختل باشد۔ و آئین سلطنت آن مدینہ خرابی واقع گردد۔
 چو عضوے بدر آورد روزگار و اگر عضو ہارا نماند قرار

صاحب ناموس مقدس پولوس گفته۔ کہ جسم ما معبد است و روح عابد۔ اگر معبد
 نگردد و بلوث باشد۔ عابد از لذت ریاضت نفسانی و عفاقت روحانی محروم ماند۔ و از
 اولیٰ لوازمات مراقبہ بازماند و حکمائے فرنگ گفته اند۔ کہ جسم انسانی ماشینی است۔ و
 جملہ اعصاب و عضلات اوت۔ اگر یکے ازین اوت بیکار یا خراب گردد۔ تمام ماشین معطل
 شود پس حفاظتی باید کرد۔ کہ یک آذہ این ماشین بیکار نہ شود۔ و بقراط گفته کہ دماغ محتاج
 ایست۔ جسم سالم را۔ و جسم چہداں احتیاج ندارد و دماغ صحیح را چہ سالم الجسم کاری کہ از جسم
 تعلق دارد۔ بدوں حمایت و دماغ سر انجام می توان کرد۔ و صحیح الدماغ خواهد کہ بہ اتمام رساند
 لیکن نہ تواند و افلاطون بر در خود نوشتہ۔ کہ انسان را پیش از حکمت آموختن قوی بخشد
 و صحیح البدن باید شد

ز اس پیشہ کہ نام تو انسان می نهند باشد ترا کہ تو شدی حیوان در بدن
 باید کہ پادشاه جسم از صد شہ زہال مامول از بطور وبال مصنون باشد تا رعیت را خوشحال و
 لشکر را مرقہ البال دارد۔ اگر خزائن و افرجے شمار راست۔ خدمت گزار اگر یک طلبد وہ حاضر اند۔
 و گرد رہے خواهد۔ ز رہے اینا پیش گذارند۔ لذات جسمانی میسر۔ و حظا نقطہ انسانی حاصل۔
 لیکن چون تندرستی نیست۔ لعل و یا قوت بہ نظرش مثل خر مہرہ۔ و بیاعین و بسامین بہان
 قرزہ رہے لعل و یا قوت سنگ خارہ است گردارند جو بہرہ صحت

پس عقلاً و نقلاً ثابت است کہ حکومتِ بہت اقلیم بمقابلہ تندرستی ہیج۔ و محاصل
 زمین بہ پیشِ صحتِ کامل بے حقیقت ہے

ای خالق ہر بند و پستی شش چیز عطا کین زمستی
 ایمان و امان و تندرستی علم و عقل و فرخ دستی

مرد صحیح المزاج نہ صرف خوشترن داراست۔ بل برائے نبی آدم سو مند و فیضِ سماں
 ثوابِ دنیا و عقبی و سعادت دنیا و آخری و حاصل کونین مرد تندرست می توان بُرود۔ نہ بیمار
 و نہ بچور۔ اکنون ما چند اصولِ صحتِ عامہ درج می کنیم۔ کہ برآں کار بند شدن بر حفظ ما تقدم لازم
 اول ہوائے صاف۔ از ضروریاتِ انسانی ہوا زیادہ کار آمد و مفیدتر است۔ آدمی
 بغیر خورد و نوش تا چند ایام زندہ می ماند۔ لیکن بدون ہوا یک دقیقہ زینت محال است۔ ہر
 نفس کہ فرومی رود مہر حیات است و چوں برمی آید مفرح ذات۔ ہوا اگرچہ لازم ترین حوائج
 زندگی است از بس ضرور الیاب بسیار سهل الحصول زیرا کہ بکثرت و انراط ہر جا موجود است
 لیکن از ہجومِ اتمام و ازدحامِ عوام ہوا خراب می گردد۔ چہ ہوائے کہ از اجسام حیوانات استخراج
 می یابد قابلِ تنفس نیست۔ از بس بہت مکانات وسیع و کشادہ تعمیر باید کرد۔ (۱۲) راہِ تنفس
 بینی است نہ دہن۔ (۱۳) ہوائے صاف باعث تفریح و تفسن و گل گشت و چہل قدمی مہر
 صحتِ انسانی (۱۴) بناائے مکان چہیں باشد۔ کہ ہوائے غلیظ و کثیف از وہاں بیرون
 رود۔ و ہوائے صاف درون آید۔

دوم۔ آبِ مصفا۔ چیزیکہ بعد از ہوا از لوازماتِ حیات است۔ آب است ہمیں
 بہت صانعِ حقیقی در کرہ زمین سہ حصہ آب پیدا کردہ۔ و یک حصہ خشکی۔ و اطبا گفتہ اند کہ در جسم
 انسانی ہفتاد فیصدی آب است۔ و باقی اشیاء دیگر یعنی گوشت و استخوان وغیرہ۔ چنانکہ
 برائے زیست ہوائے صاف در کار است ہمچنان آب مصفا نیز بکار یعنی از گرد و غبار
 صاف و از جراثیم پاک۔ در ہندوستان آب یا از دریا حاصل می کنند۔ یا از چاہ۔ آبِ دریا
 اگرچہ مُصلحِ خون و دافعِ مواد فاسدہ است۔ لیکن اگر اورا از عملِ تقطیر پاک کنند۔ حکمِ آبِ
 حیات وارد۔ و چاہ را از برگ و بر و رختان نگہ دارند۔

سوگم۔ غذائے عمدہ۔ مراد از غذائے عمدہ نہ از غذائے مرغین است نہ ملذو۔ بلکہ
غذائے سادہ و پاک یعنی نہ خام باشد نہ سوختہ بلکہ نچتہ۔ در خوردن غذا کمال احتیاط لازم
است یعنی شرط اعتدال و میانہ روی را ملحوظ دارو۔

حکایت۔ در سیرت اردو شیر یا بکراں آمدہ است۔ کہ عرب را پرسید کہ روزی چه مقدار
باید خوردن گفت صد درم سنگ کفایت کند۔ گفت این مقدار چه قوت دهد۔ حکیم گفت کہ
این قدر ترا بہر پا دارو۔ و ہر چہ بہیں زیاد کنی تو جمال آئی ہے

خوردن برائے زیستن ذکر کردن است تو معتقد کہ زیستن از بہر خوردن است
خیر الامور اوسا طہا چنانکہ در بہر فعل و کار اعتدال واجب و درست ہمچنین در خوردن
حد اندازہ لازم۔

حکایت۔ یکی از حکما پرس را نہی کرد سے از خوردن بسیار کہ سیری شخص را رنجور
کند۔ گفت اے پدر گرسنگی مردم را بکشد۔ نہ شنیدہ کہ ظریفان گفته اند۔ کہ بسیری مردن
بہ کہ بہ گرسنگی جان سپردن۔ پدر گفت اندازہ نگہ دار سے

نہ چنداں بخور کہ نہ دہانت بر آید نہ چنداں کہ از ضعف دہانت بر آید

قطرہ

بآنکہ در وجود طعام است حظ نفس رنج آورد طعام کہ بیش از قدر بود
گر گل شکر خوری بہ تکلف زیاں بود و زنان خشک ویر خوری گل شکر بود
و در ہمیں باب منقول است۔ یکی از ملوک عجم طبیب حاذق را بخدمت مصطفیٰ صلی اللہ
علیہ وسلم فرستاد۔ سالے و ردیا رب عرب بود۔ کسی بہ شجر بتی پیش او نیامد۔ معالجتی نہ خواست۔
روزی پیش پیغمبر صلعم آمد و گفت۔ کہ مرا برائے معالجتی اصحاب فرستادہ اند و کسی دریں
مدت التفاتی نکرد۔ تا خدمتی کہ بہیں بندہ متعین است۔ بجائے آورد۔ رسول صلعم فرمود۔
کہ این طائفہ را طریق است کہ تا ایشان را اگر سنگی غالب نشود نہ خوردند۔ و ہنوز اشتہا باقی
بود کہ دست از طعام بردارند۔ حکیم گفت۔ موجب تندرستی ہمیں است۔ زمین خدمت
بہر سید و برفت۔ مثنوی

سخن آنکہ کُن حکیم آغاز یا سرانگشت سوسے فقہ دراز
 کہ زناگفتش خلل زاید یا زنا خوردنش بجاں آید
 لاجرم حکمتش بود گفتار خوردنش تندرستی آرد بار

سرتاج دانایان فرنگ بکین می گوید کہ دریں دہرنا پاپسدا از مردمان بسیار از
 بسیار خوری می بینند نازکم خوری۔ علاوہ حد اعتدال را نگہ داشتن در ماکولات و مشروبات
 از منشیات احتیاط واجب است۔ شراب۔ بنگ۔ انیم من قبیل مضرات بدنی است۔
 در صحیفہ سلیمان مفسور است کہ آن کیست کہ ہزل سرانی و اثر خانی مے کست۔
 بیخ بے فائدہ می کشد۔ مصائب می بیند۔ چشم ہائے خود را سرخ می واد۔ جواب شراب
 خور است۔ واقعی این آب شراب است۔ بل سر سر شر و شر شر کہ خرمین حیات را می خورد۔
 چہارم۔ صفائی جسم و لباس۔ جسم بہتر لہ مکانیست۔ اگر مکان را ہر روز صاف نہ کنند
 نتیجہ این باشد کہ غلاظت جمع شود۔ و مکان باعث ہلاک مسکن گردد۔ ہمیں حال جسم است
 اگر اورا ہر روز صاف نہ کنند۔ یعنی ہر روز غسل نگیرند یا موسے نہ تراشند یا آب دست نکلند
 یا لباس را عوض نکلند۔ مکان عنصری بکدر شود۔ مرد غلیظ نہ صرف خود را در عوارض جسمانی
 مبتلا کند۔ بل از و احتمال پیدا شود کہ دیگران بہ صحبتش گرفتار امراض شوند۔ خصوصاً در
 امراض جلدی مثلاً جذام۔ برص۔ خارش۔ از صفائی جسم نہ صرف بدن توانا گردد۔ بل روح
 ہم تقویت گیرد۔ و بناش ماند۔ راست است۔ پاک روح و جسم صاف می باشد۔

پنجم۔ ورزش و ریاضت بدنی۔ بیماری مفدئہ بیماری است۔ خدا جسم نہ این
 خاطر داد۔ کہ اگر بیماری کرد و ناقص کنند۔ بل باین اسد ۶ ہرچ ضروری است بدن شغل گیر
 کاہلی و طبل گرمی۔ ہرچکہ ہماست۔ کہ شجر انسانی را از بیخ و بن بر آرد۔ و مشقت زیاد و کثرت
 کار جسم را کمزور و بیکار سازد۔ پس حد اعتدال را نگہ داشت۔ بگوئید۔ کہ ما شین انسانی درست
 ماند۔ تفریح و تفتن بے و گلگشت ماندگی را دفع کند۔ و تازگی را بیارد۔ پیل قدمی و شاہسواری
 عمدہ ترین ریاضت ہائے است۔ این اصول حفظان صحت برائے حفظ ما تقدم بہ طریق
 اجمال نوشتہ شد۔ فرض انسان است کہ صحت جسمانی را قائم دارد۔ و از آلائے خداوند حقیقی

محروم نماند۔ باید کہ این مقولہ زیریں را کالتقش فی الحجر کند۔ ۶
تندرستی ہزار نعمت است

راستی

راستی موجب رضای خدا است کس ندیدم کہ گم شد از رہ راست
ہر چہ در دل باشد۔ آن را بکنہ بر زبان آوردن و بہ فعل ظہور و ادون راستی است
حکمائے ہند گفتند کہ مرد صالح آن باشد کہ قولش با فعلش مطابقت دارد یعنی ہر چہ در دل
دارد بر زبان آورد۔ و ہر چہ بر زبان آورد آن را بہ اتمام رساند۔ صد جان فدائے آنکہ زبان
و دلش یکی است۔ و حق سبحانہ تعالیٰ کہ خالق کون و مکان و مالک زمین و زمان است
انسان را دست و پاؤ گوش و زبان چشم و دہان بے قیمت و بے منت از رانی داشت
و علیہ بہن التقویم و اشرف المخلوقات آراست۔ شکر منعم را با انعام او این باشد کہ شنائش
آو کنند و او را بزرگ دانند۔ و ہر عطیہ او را بہ مصرف نیک صرف کنند۔ و ہر چارہ کار
ستوہ گیرند۔ و در بستی حیات کہ خالق بچون بہ ما سپردہ بہماں دستی کہ گرفتند باز بگردانند
این جان غایت کہ بجا فظ سپردہ دست روزی خوش بہ نیم و سلیم و سے کنم
و اگر بخلاف این روش راہ گیرد مستوجب عتاب باری گردد۔ و سپاس بدل آست کہ
منعم حقیقی را بشت ناسد۔ و دانند کہ ہر نعمتی کہ بدور رسیدہ۔ از فینس بے غایت اوست و شکر
زبان این است کہ پیوستہ یادش مشغول باشد۔ و ہر راست نگوید۔ و طاعت چشم آن است
کہ نظر و مخلوقات بعبرت کند۔ و در علما و صلحا ہر نظر عزت نگرد۔ و ہر ضعف و زبردستان نظر
شفقت اندازد۔ و طاعت گوش شنیدن قصص نیک مرداں و پند و نصائح ایشان است۔
و طاعت و گیر جوارج این باشد کہ در حال چشم در رضا جانب حق فرو نگذارد۔ جملہ انبیا و
رسل و علمائے اجل و آئمہ دین و جملہ مشاہیر عالم راستی را اصلاً از دست ندانند۔ اگر چہ
ایشان مورد ہلاکت و تباہی شد۔ و منقول است کہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم چون از کفار